

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ ТА СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

РУСЬ НА ПЕРЕХРЕСТІ СВІТІВ

(МІЖНАРОДНІ ВПЛИВИ НА ФОРМУВАННЯ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)
ІХ - ХІ ст.

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОГО ПОЛЬОВОГО
АРХЕОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ
(Чернігів - Шестовиця, 20 - 23 липня 2006 р.)

Чернігів
"Сіверянська думка"
2006

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КУРГАНІВ ТА КУРГАННИХ ГРУП в ур. КОРОВЕЛЬ в с. ШЕСТОВИЦЯ

Незважаючи на значну кількість літератури, присвяченої курганним старожитностям Шестовиці, дослідження яких розпочалися ще наприкінці XIX ст.¹⁻⁴, і сьогодні залишаються нез'ясованими питання місцезнаходження окремих груп, їх планування, розмір і навіть чисельність. Не запроваджені до наукового обігу матеріали з нових досліджень курганних могильників і не виправлені ряд помилок, що накопичуються.

Після подій початку XX ст. розпочинається стихійне знищення лісу в заплаві Десни, що призводить до пошкодження розташованих тут курганів. Це спонукало П.І.Смолічева у 1925 – 1927 рр. розкопати в Шестовиці: 16 курганів у I групі, 3 – у II групі, 1 – у III групі, 11 – у IV групі (ур. Узвіз), 5 – у V групі (ур. Лиса Гора або Защита), 2 – у VI групі (на садибах південної частини села) і 4 насипи (підвищення) – в ур. Рів⁵ (останні не мають жодного відношення до комплексу пам'яток в ур. Коровель). Таким чином, з досліджених П.І.Смолічевим курганів до комплексу в ур. Коровель мають відношення лише 38. (Рис. 1). П.І.Смолічев описав місця розташування окремих груп та склав план комплексу пам'яток біля с. Шестовиця⁶. Цей план схематично показує окремі кургани і групи та їх віддаленість від тих чи інших об'єктів.

Під час робіт 1946 р. Я.В.Станкевич розкопала 7 насипів (6 – в I групі і 1 – біля кладовища села) та склала план, на якому зафіксований стан насипів I та II курганних груп⁷. 1947 р. під час маршрутної експедиції Лівобережною Україною І.І.Ляпушкін в ур. Узвіз знайшов залишки тілоспалення на стороні, покладені в горщик-урну⁸. Того ж року співробітник ЧІМ О.О.Попко обстежив околиці с. Шестовиця і зафіксував значну кількість курганів та груп⁹.

У 1948, 1956 – 1958 рр. дослідженнями могильника займався Д.І.Бліфельд¹⁰. Результатом узагальнення цих робіт та робіт попередників стала загальновідома книга, видана у Києві 1977 р. “Давньоруські пам'ятки Шестовиці”. Вже 1948 р., під час робіт на городищі та курганному могильнику Д.І.Бліфельдом було складено кілька планів, котрі і сьогодні ілюструють місце розташування окремих груп. У звіті за 1948 р. розміщений план I – III груп із зазначенням окремих курганів, досліджених у 1925 – 1927, 1946, 1947, 1948-х рр. та нерозкопаних насипів. Всі кургани на плані 1948 р. мають єдину нумерацію, від 1 до 113.

Цей план¹¹ був і залишається основним для характеристики місця розташування окремих курганів завдяки використаному під час нумерації принципу – кургани пронумеровані з півночі на південь, і якщо група має значну ширину, то, як правило, із заходу на схід. Ще один план у звіті містить більш дрібне за масштабом зображення околиці с. Шестовиця, з нанесенням окремих курганів та груп.

Саме плани 1948 р. увійшли до книги Д.І.Бліфельда і містять зображення груп могильника та стан місцевості саме на той час¹².

На території III курганної групи 1970 р. співробітницею ЧІМ М.А.Попудренко розкопано 2 насипи. Знахідок не виявлено і насипи віднесено до кенотафів¹³. У 1975 р. залишки розкопаних курганів I, II груп були знівельовані бульдозером і розорані. Весною 1976 р. ур. Коровель обстежив В.П.Коваленко і склав план місцевості, на якому вказані місця розташування двох довівчених курганів на території I групи і схематично зображена III група, де, на думку дослідника, збереглося понад 30 насипів¹⁴. У 1980 р. О.Шекун провів дослідження території майбутньої бази відпочинку “Автомобіліст” за 1,5 км на північний схід від городища. На краю тераси р. Десни під час зачистки стінки старого окопу виявлені залишки тілоспалення на стороні, розмі-

щені в горщиках-урнах¹⁵. На території II курганної групи 1983 р. О.П. Моці та П.М. Покасу вдалося дослідити два некопані кургани. Один з них містив поховання чоловіка в могильній ямі, інший – пограбоване жіноче поховання в камері¹⁶. У 1984 р. під час робіт В. Коваленка посаді городища Коровель, на території сучасної бази відпочинку Чернігівського технологічного університету (південна околиця с. Шестовиця – у першій половині ХХ ст.) на краю тераси р. Десни знайдено поховання чоловіка (на нашу думку, в камері)¹⁷.

З 1998 р. комплекс пам'яток в ур. Коровель досліджує Шестовицька Міжнародна експедиція під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка. Під час експедиції у 1999 р. біля огорожі бази відпочинку ЧТУ виявлено поховання (на нашу думку – камерне, з розташованими навколо нього сегментоподібними ровиками)* та тілопокладення в могильній ямі на північ від нього¹⁸. У 2000 р. в ув. Узвіз досліджено два поховання в могильних ямах під курганними насипами, оточеними ровиками¹⁹. У 2001 р. біля бази відпочинку ЧТУ виявлено камерне поховання жінки (на нашу думку – теж камерне) та залишки ровиків навколо камери²⁰. Наступного року на північ від камери 1999 р. і на схід від камери 2001 р. вдалося зафіксувати сегментоподібні ровики, що обмежували майданчик, на якому досліджено кілька ям з горщиком Х ст.²¹ У 2003 р. в ур. Узвіз досліджено залишки поховання в могильній ямі під зруйнованим курганом та ділянку ровика від ще одного. Довивчено курган з похованням у могильній ямі, ровик від якого був знайдений ще 2000 р. Під час експедиції О. Веремейчик та автором був складений план залишків курганної групи в ур. Узвіз. 2005 р. зроблений план залишків III курганної групи в ур. Діброва (Рис. 2).

Для запровадження до наукового обігу нових матеріалів пропонуємо продовжити нумерацію курганів, що не увійшли до книги Д.І. Бліфельда, починаючи з № 148.

Курган 148 (кінець ХІХ ст.) – меч з курганного урнового поховання, що надійшов до музею Київського університету.

Курган 149 (початок ХХ ст.) – горщики-урни з тілоспаленням, що надійшли до ЧОІМ.

Курган 150 (1946 р., к. 7) – залишки спалення в групі, розташованій біля кладовища.

Курган 151 (1970 р., к. 1) – кенотаф у III групі курганів.

Курган 152 (1970 р., к. 2) – кенотаф у III групі курганів.

Курган 153 (1980 р., к. 1) – тілоспалення на стороні у VI групі.

Курган 154 (1983 р., к. 1) – тілопокладення в могильній ямі у II групі.

Курган 155 (1983 р., к. 2) – камерне поховання у II групі.

Курган 156 (1984 р., розкоп ХХVI) – камерне поховання чоловіка у VI групі.

Курган 157 (1999 р., розкоп 5) – камерне поховання у VI групі.

Курган 158 (2000 р., розкоп 1) – поховання в могильній ямі у IV групі.

Курган 159 (2000 р., розкоп 2) – поховання в могильній ямі у IV групі.

Курган 160 (2001 р., розкоп 8) – поховання в камері у VI групі.

Курган 161 (2002 р., розкоп 9) – кремація з горщиком у VI групі.

Курган 162 (2003 р., розкоп 3) – поховання в могильній ямі у IV групі.

Курган 163 (2003 р., розкоп 4) – поховання в могильній ямі у IV групі.

З'ясувавши кількість досліджених курганів, пропонуємо розглянути питання про місцезнаходження окремих розкопаних курганів, що можна, лише проаналізувавши плани 1946 та 1948 рр. і співставивши їх з описом курганів у книзі Д.І. Бліфельда, де вони подані за єдиною нумерацією для всіх розкопаних курганів I – VI груп. Навіть поверхневий аналіз (і це було помічено багатьма дослідниками)²² вказує на невідповідність співвідношення кількості курганів на плані до кількості курганів, розкопаних у тих чи інших групах.

Перша курганна група знаходиться за 1 – 1,3 км на захід та північний захід від городища Коровель і відокремлена старим руслом річки Жердови від західної ділянки подолу. На плані Я.В. Станкевич у групі нанесено близько 80 насипів, з них 22 розкопаних. План 1948 р. містить 84 пронумеровані насипи. Складається враження, що ос-

* не всі припущення автора поділяються рештою учасників робіт.

новою плану Д.І. Бліфельда став план 1946 р. з невеликими доповненнями. Під час опису курганів у книзі в дужках подається інформація про рік дослідження кургану та його нумерація за звітом. Існуючий принцип опису групи з півночі на південь та нумерація плану 1948 р., зроблена за таким же принципом, дозволяє співставити подвійну нумерацію за книгою з номерами плану.

У 1948 р. кургани, досліджені Д.І. Бліфельдом, отримали подвійну нумерацію в тексті звіту: номер кургану – за планом, а в дужках зазначався номер кургану за порядком дослідження²³. Під час робіт 1956 – 1958 рр. були знайдені кургани, не нанесені на план 1948 р. У тексті книги у першій групі зазначено вже 105 розкопаних насипів. Не порушуючи принципу опису курганів за їх місцем розташування з півночі на південь, нумерація змістилася і фактично кожен насип має щонайменше три номери: номер за книгою, номер за порядком дослідження в конкретному році та номер на плані 1948 р., який тільки і може вказати на місце розташування кургану в групі.

Питання місцезнаходження курганів, досліджених П.І. Смолічевим на території I групи, було вирішено Д.І. Бліфельдом. Він ототожнив 16 курганів, розкопаних 1925 – 1926 рр. і описав у книзі під подвійними номерами. Співставляючи ці дані з планом 1948 р., можна скласти таблицю відповідності насипів.

Таблиця № 1

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за П.І. Смолічевим	№ на плані 1948 року
18	I 1925 р.	7
24	XIX 1926 р.	10
25	III 1925 р.	9
26	XVIII 1926 р.	8
30	XXIV 1926 р.	18
31	IX 1925 р.	14
33	XXI 1926 р.	27
36	II 1925 р.	20
42	X 1925 р.	26
44	VIII 1925 р.	30
51	XX 1926 р.	38
52	XXIII 1926 р.	39
62	XVII 1926 р.	48
91	V 1925 р.	71
93	XXII 1926 р.	74
102	IV 1925 р.	78

У статті В.П. Коваленка та О.Є. Черненко опубліковані деякі виписки з щоденників П.І. Смолічева щодо методики розкопування окремих насипів. Зокрема, курган IV мав поперечні траншеї, що прив'язувалися до “кесону”²⁴. Цей курган (№ 102, за Д.І. Бліфельдом) за планом 1946 р. має вигляд підкови, розкритої в східному напрямку. Розкопки могили IX розпочалися з центральної траншеї, яку розширили, коли виявили ознаки кострища²⁵. Курган IX (31 за Д.І. Бліфельдом) на плані 1946 р. має вигляд підкови, відкритої в західному напрямку. Скоріш за все, траншея захід – схід була розпочата із заходу і в центрі кургану розширена. Курган II П.І. Смолічев досліджував “кесоном” неправильної форми і на плані 1946 р. зазначена яма в центрі копаного кургану. План 1948 р. відносить до робіт 1925 – 1926 рр. 18 курганних насипів зі слідами розкопок, але лише 16 із них розкопані П.І. Смолічевим і 2 – невідомо ким і коли. На плані 1948 р. ці два кургани мають номери 36 та 37, а на плані 1946 р. показані, як розрізані траншеєю із заходу на схід. Опис курганів цього району не містить насипів, де було б зазначено, що досліджені кургани містили сліди попередніх робіт чи пошкоджень, окрім кургану 51, перерізаного канавою (дослідження 1926 р. курган XX) та розташованого на схід від нього кургану 52 зі слідами канави, зафіксованої під час досліджень 1926 р. (курган XXIII). Таким чином, чотири кургани розташовані в одну лінію, були розрізані однією траншеєю, скоріш за все під час перебування. Такі канави зафіксовані на території сучасного лісу в ур. Діброва.

З визначенням місця та номерів курганів, розкопаних у 1946 та 1948 рр., питання не виникає, тому що вони нанесені на плани і пронумеровані чи мають подвійні номери у тексті звіту (Д.І. Бліфельд).

Таблиця № 2

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за Я.В. Станкевич	№ на плані 1948 року
37	1 1946 р.	19
46	2 1946 р.	33
54	3 1946 р.	42
57	4 1946 р.	49
32	5 1946 р.	13
98	6 1946 р.	82
№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за звітом Д.І. Бліфельда	№ на плані 1948 року
81	I 1948 р.	60
84	II 1948 р.	65
15	III 1948 р.	2
10	IV 1948 р.	1
101	V 1948 р.	77
103	VII 1948 р.	79
105	VIII 1948 р.	81
83	IX 1948 р.	61
65	X 1948 р.	47

Частково інформація про номери польової документації та номери, що їм відповідають на плані, міститься в каталозі археологічних матеріалів з наукових фондів Інститут археології НАН України²⁶.

Зібравши всі відомості про потрібні номери і знаючи закономірності опису курганів з півночі на південь, пропонуємо таблицю відповідності всіх трьох груп номерів, що відносяться до I курганної групи (Рис. 2).

Таблиця № 3

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	№ на плані 1948 року
1	77 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
2	73 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
3	72 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
4	71 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
5	25 – 1956 р., Бліфельд	- низький
6	80 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
7	79 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
8	24 – 1956 р., Бліфельд	- маловиразний
9	10 – 1956 р.?, Бліфельд	- 4
10	IV – 1948 р., Бліфельд	- 1
11	81 – 1958 р., Бліфельд	- ледь помітний
12	82 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
13	67 – 1958 р., Бліфельд	- 5
14	68 – 1958 р., Бліфельд	- ледь помітний
15	III – 1948 р., Бліфельд	2
16	78 – 1958 р., Бліфельд	- 3 ледь помітний
17	69 – 1958 р., Бліфельд	- 6
18	I – 1925 р., Смоличев	- 7
19	2 – 1956 р., Бліфельд	-
20	8 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
21	22 – 1956 р., Бліфельд	- 11
22	43 – 1957 р., Бліфельд	-
23	20 – 1956 р., Бліфельд	- 12
24	XIX – 1926 р., Смоличев	- 10

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	№ на плані 1948 року
25	III – 1925 р., Смолічев	- 9
26	XVIII – 1926 р., Смолічев	- 8
27	19 – 1956 р., Бліфельд	- 16
28	18 – 1956 р., Бліфельд	- 15
29	14 – 1956 р., Бліфельд	- 17
30	XXIV – 1926 р., Смолічев	- 18
31	IX – 1925 р., Смолічев	- 14
32	5 – 1946 р., Станкевич	- 13
33	XX – 1926 р., Смолічев	- 27
34	44 – 1957 р., Бліфельд	22 , маловиразний
35	45 – 1957 р., Бліфельд	- 21
36	II – 1925 р., Смолічев	- 20
37	1 – 1946 р., Станкевич	- 19
38	32 – 1957 р., Бліфельд	- 23
39	29 – 1957 р., Бліфельд	- 24
40	27 – 1957 р., Бліфельд	- 28
41	28 – 1957 р., Бліфельд	- 25
42	X – 1925 р., Смолічев	- 26
43	17 – 1956 р., Бліфельд	- 29
44	VIII – 1925 р., Смолічев	- 30
45	36 – 1957 р., Бліфельд	32, маловиразний
46	2 – 1946 р., Станкевич	- 33
47	33 – 1957 р., Бліфельд	- 34
48	30 – 1957 р., Бліфельд	- 35
49	31 – 1957 р., Бліфельд	- маловиразний
50	26 – 1956 р., Бліфельд	- 31
51	XX – 1926 р., Смолічев	- 38
52	XXIII – 1926 р., Смолічев	- 39
53	37 – 1957 р., Бліфельд	- 40
54	3 – 1946 р., Станкевич	- 42
55	34 – 1957 р., Бліфельд	- 43
56	42 – 1957 р., Бліфельд	- 50
57	4 – 1946 р. Станкевич	- 49
58	35 – 1957 р., Бліфельд	- 41
59	40 – 1957 р., Бліфельд	- 44
60	38 – 1957 р., Бліфельд	46, маловиразний
61	52 – 1957 р., Бліфельд	- 51
62	XVII – 1926 р., Смолічев	- 48
63	63 – 1958 р., Бліфельд	45, маловиразний
64	39 – 1957 р., Бліфельд	- маловиразний
65	X – 1948 р., Бліфельд	- 47
66	41 – 1957 р., Бліфельд	- 55
67	61 – 1958 р., Бліфельд	56, маловиразний
68	60 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
69	47 – 1957 р., Бліфельд	- 52
70	46 – 1957 р., Бліфельд	- 53
71	48 – 1957 р., Бліфельд	- 54
72	49 – 1957 р., Бліфельд	- 66
73	66 – 1958 р., Бліфельд	57, маловиразний
74	59 – 1958 р., Бліфельд	58, маловиразний
75	58 – 1958 р., Бліфельд	67, маловиразний
76	53 – 1957 р., Бліфельд	- 59
77	51 – 1957 р., Бліфельд	- 64
78	56 – 1958 р., Бліфельд	- 63
79	62 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
80	54 – 1958 р., Бліфельд	- 68
81	I – 1948 р., Бліфельд	- 60
82	50 – 1957 р., Бліфельд	- 62

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	№ на плані 1948 року
83	IX – 1948 р., Бліфельд	- 61
84	II – 1948 р., Бліфельд	- 65
85	84 – 1958 р., Бліфельд	- 70
86	11 – 1956 р., Бліфельд	- 72
87	15 – 1956 р., Бліфельд	69, маловиразний
88	12 – 1956 р., Бліфельд	- 73
89	55 – 1958 р., Бліфельд	-
90	70 – 1958 р., Бліфельд	-
91	V – 1925 р., Смолічев	- 71
92	9 – 1956 р., Бліфельд	-
93	XXII – 1926 р., Смолічев	- 74
94	13 – 1956 р., Бліфельд	- 75
95	64 – 1958 р., Бліфельд	- маловиразний
96	57 – 1958 р., Бліфельд	- 84
97	7 – 1956 р., Бліфельд	- 76
98	6 – 1946 р., Станкевич	- 82
99	16 – 1956 р., Бліфельд	- маловиразний
100	65 – 1958 р., Бліфельд	- 83
101	V – 1948 р., Бліфельд	- 77
102	IV – 1925 р., Смолічев	- 78
103	VII – 1948 р., Бліфельд	- 79
104	8 – 1956 р., Бліфельд	- 80
105	VIII – 1948 р., Бліфельд	- 81

Таким чином, із 105 насипів, описаних у книзі Д.І. Бліфельда, в I групі курганів 16 досліджені П.І. Смолічевим у 1925 – 1926 рр., 6 насипів – у 1946 р. Я.В. Станкевичем. 9 курганів Д.І. Бліфельдом 1948 р., 19 – у 1956 р., 22 – у 1957 р., 28 – у 1958 р. Розкопаних курганів виявлено більше, ніж зображено на плані. Окремі кургани містили по кілька поховань (наприклад, курган № 61). Міжкурганний простір теж містив поховання та різні об'єкти (наприклад, курган № 38).

У тексті опису I групи зазначена велика кількість курганів (наприклад, №№ 11, 16, 20, 34, 39, 48, 49, 56, 75, 77, 81, 85, 86, 87, 90, 95, 99), опис яких складається з 2 – 3 рядків тексту: "... ледь помітне підвищення. Ніяких слідів поховання не виявлено". Підвищення названі курганами №№ 11, 16, 20, 34, 48, 49, 56, 75, 81, 86, 99, розташовані по краях групи, і можуть бути звичайними складками рельєфу, що значно зменшує кількість реальних насипів.

Методика дослідження, застосована П.І. Смолічевим, описана у статті В.П. Коваленка та О.Є. Черненко, методика Д.І. Бліфельда зазначена на сторінці 24 звіту за 1948 р.: "... розкопки курганів велися широкими траншеями, що прорізали середину кургана із заходу на схід із залишенням контрольної бровки..., яка постійно зносилася". Таким чином, північна та південна поли курганів залишалися поза межами досліджень. Стає зрозумілим, що під полами великих курганів могли залишатися недослідженими поховання чи залишки тілоспалень.

Обстеження, проведене навесні 1976 р. В.П. Коваленком, зафіксувало наслідки бульдозерного нівелювання залишків розкопаного могильника і перше розорювання території групи. На думку дослідника, на території першої курганної групи йому вдалося знайти два недосліджені кургани, у той же час ним зафіксована порушеність шарів до рівня материка²⁷. Такий стан шарів не дозволяє, на нашу думку, стверджувати, що кургани не копалися. Якщо вони досліджувалися траншеєю чи "кесоном", то цілком можливо, що залишилися ділянки кострищ з речами, не знайденими дослідниками під час робіт. Місце, де В.П. Коваленку вдалося знайти два розораних кургани, відноситься до північної частини могильника і повністю (згідно з планом 1948 р.) розкопано. Тому немає підстав вважати залишки двох курганів новими і не позначеними на планах курганної групи.

Місце розташування кургану 1, позначеного на плані 1976 р., співпадає, на нашу думку, з насипом з півдня від дороги на с. Слабин, за 20 м на захід від берега

р. Жердови. В цьому місці, за планом 1948 р., знаходилися два насипи: № 33 та № 42, досліджені П.І. Смолічевим і ще один № 33 – залишків поховання чи кострища не виявлено, діаметр кургану 14 м. В кургані № 40 (діаметр 13 м) – залишки тілоспалення на місці, розмірами 4 x 2,5 м. В кургані № 42 (діаметр 13,4 м) – досліджена камера, розмірами 4 – 4,3 x 3,2 – 3,35 м, глибиною 1,1 м від рівня денної поверхні.

Якщо локалізувати курган із залишками кострища з горщиками, зафіксованого В.П. Коваленком, то найбільше для цього, на нашу думку, може підходити довивчення кургану № 33, де 1926 р. не було знайдено жодного горщика. На плані 1946 р. курган № 33 має вигляд підкови, розкритої на схід. Таким чином, північна, західна та південна поли кургану залишалися не дослідженими.

Розораний курган № 2 зафіксований за 20 м на захід від попереднього. Це, скоріш за все, залишки дослідженого 1926 р. кургану № 26 (за Д.І. Бліфельдом), де було виявлено шар попелу з вугіллям, товщиною до 0,13 м. Таким чином, наявність двох спалень біля русла р. Жердови по різні боки дороги можна, на нашу думку, визначити так: курган 1 (1976 р.) – це довивчення кургану № 33 (к. XXI 1926 р.), курган 2 (1976 р.) – фіксація стану кургану 26 (к. XVIII 1926 р.).

Друга курганна група знаходиться за 130 – 300 м на захід від першої і відділена від неї заглибленням рельєфу. З'ясувати, який курган у II групі відноситься до насипів, описаних під номерами 106 – 114, набагато простіше через особливості розташування курганів, витягнутих в лінію з півночі на південь.

Таблиця № 4

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	№ на плані 1948 року
106	? – 1947 р. ?	- 85
107	1 – 1956 р. Бліфельд	- 86
108	2 – 1956 р. Бліфельд	- 87
109	3 – 1956 р. Бліфельд	- 88
110	XXV – 1927 р. Смолічев	- 89
111	XXXV – 1927 р. Смолічев	- 90
112	4 – 1956 р. Бліфельд	91 93
113	VI – 1925 р. Смолічев	- 94
114	VI – 1948 р. Бліфельд	- 95
Не увійшло до книги, № 154	1 – 1983 р. Моця	92 чи 93
Не увійшло до книги, № 155	2 – 1983 р. Моця	93 чи 92

На плані 1948 р. північний курган за № 85 (описаний під № 106 у книзі) позначений як розкопаний 1947 р. Жодних свідчень про автора робіт у книзі не зазначено. Після виходу в світ монографії Д.І. Бліфельда у II курганній групі були вивчені два невеликі не досліджені кургани. В одному кургані знайдено поховання чоловіка в неглибокій ямі, у другому – пограбоване поховання жінки в камері, розмірами 2 x 2,05 м, глибиною 1,2 м від дерну²⁹.

У II групі три кургани досліджені П.І. Смолічевим, один – не з'ясовано ким у 1947 р., один насип – Д.І. Бліфельдом у 1948 р., чотири – 1956 р. і два – 1983 р. О.П. Моцею; загалом досліджені всі зазначені на плані 1948 р. насипи.

У сезоні 2005 р. проводився збір підйомного матеріалу з ділянки підвищення заплави, де існувала друга курганна група. В південній частині групи знайдені цвяхи до кінських підков, гудзик з гербом Російської імперії, уламки та металеві вироби XVIII – XX ст. Серед знахідок з північної половини площі курганної групи походить розламане дротяне скроневе кільце із закрученим кінцем, зроблене зі срібла (?) зі слідами позолоти. Переміщення скроневого кільця не могло відбутися далеко від місця кургану, але віднести знахідку до конкретного насипу на сьогодні неможливо.

Третя курганна група розташована на відстані 300 – 400 м на захід від другої, на краю лісу. Між II та III групами є невелике пониження рельєфу заплави р. Десни. П.І. Смолічев нараховував понад 15 курганів на північ від дороги на с. Слабин, серед яких окремо відзначає один великий насип та 9 насипів з півдня від дороги³⁰. На плані

1948 р. III група показана майже за 100 м від східного краю лісу. Згідно з планом 2005 р., найбільший курган групи знаходиться за 34 м від краю лісу. У звіті 1948 р. зазначено, що рослинність заважає точному підрахунку та нанесенню курганів на план. Загалом на плані нанесено 18 насипів, що мають номери від 96 до 113 і вказано, що найбільший курган розкопаний П.І. Смолічевим. На захід від кургану, розкопаного П.І. Смолічевим позначено курган, розкопаний 1948 р. Д.І. Бліфельдом.

Сучасний план фіксує 11 некопаних курганів (чи невеликих підвишень), три з яких мають сліди грабіжницьких ям та 10 залишків розкопаних курганів, 8 з яких описані у книзі Д.І. Бліфельда, 2 – слід віднести до робіт М.А.Попудренко (1970 р.). Сучасний план виправляє помилки плану 1948 р. і, на нашу думку, дозволяє побачити справжню конфігурацію III курганної групи (Рис. 2).

У книзі Д.І. Бліфельда розкопані і описані кургани мають номери з 115 по 122 включно. Стан збереженості розкопаних курганів дозволяє порівнювати діаметри курганів, зазначених у книзі з реальними їхніми розмірами і виправити помилки, що виникли внаслідок неточного нанесення курганів на план 1948 р.³¹

При цьому зазначимо, що курган 122 (діаметр 14 м) містив у різних місцях насипу 5 впускних поховань без речей. На думку Д.І. Бліфельда, "... поховання належать, певно, до пізніх часів"³². На нашу думку, впускні безінвентарні поховання виявлені в самому південному з досліджених курганів III групи, належать до поселення Заплава (XIII – XIV ст.) розташованого за 300 м на південь та південний схід від групи.

Таблиця № 5

№ за книгою Д.І. Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	№ на плані 1948 року
115	VII – 1925 р. Смолічев	-104
116	XI – 1948 р. Бліфельд	- 105
117	6 – 1956 р. Бліфельд	- 107
118	77 – 1958 р. Бліфельд	- 108
119	75 – 1958 р. Бліфельд	- 112
120	85 – 1958 р. Бліфельд	- 110
121	76 – 1958 р. Бліфельд	- 111
122	5 – 1956 р. Бліфельд	- 113
Не увійшло до книги №51	1 – 1970 р. Попудренко	- 103
Не увійшло до книги № 152	2 – 1970 р. Попудренко	- 106

Як помітно з таблиці, існує невідповідність в послідовності між номерами карти та номерами опису, яку можна пояснити підпорядкованістю опису курганів з півночі на південь (згідно з планом 1948 р.), хоча реальне розташування курганів дещо інше.

Третя група курганів містить ще два розкопані кургани (№ 103 та № 106 за планом 1948 р.) – результати робіт 1970 р. і, згідно згадок в літературі, вони відносяться до кенотафів.

Четверта група курганів в ур. Узвіз. Розташована на захід від дороги на с. Слабин, на терасі р. Десни, за 1,4 км від городища Коровель.

Схематичний план групи склав П.І. Смолічев, який 1927 р. розкопав 11 насипів (XXVI – XXIV, XXXVI, XLII). Д.І. Бліфельд, враховуючи думку П.І. Смолічева про існування 15 насипів, розмістив їх на умовному плані та наніс край молодого лісу, що частково займав площу групи. На плані цієї групи, зробленому 2003 р., зафіксовано 11 розкопаних старих насипів та 1 траншею в південній частині групи – результати робіт 1948 р. (Рис. 3). Того ж року Д.І. Бліфельд планував дослідити курган і навіть присвоїв йому номер XII, але кургану не виявив і написав "... являє собою пісчаний бугор без будь-яких слідів поховання"³³. Ця спроба Д.І. Бліфельда знайти курган ілюструє його методику робіт у 1948 р.: траншея шириною 3 м і довжиною 6 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід – схід.

План 2003 р. фіксує відвали протитанкового рову 1941 р. у південно-східній частині могильника. Окремо слід зазначити, що територія ур. Узвіз на схід від могильника (через дорогу) була в 70-х рр. ХХ ст. зруйнована кар'єром. Дослідження, проведені

у 2000 та 2003 рр. дозволили виявити ще 4 насипи і підтвердити датування курганів в ур. Узвіз

На площі групи помітні ще 5 – 6 підвищень, які можуть виявитися насипами курганів. але, як показують дослідження 2000 – 2003 рр., навіть непомітні кургани можна виявити під час розкопок. Розорані кургани в розкопах фіксуються у вигляді сегментоподібних ровиків та могильних ям в центрі площадки курганів. Щільність курганів у групі досить висока і на площі, обмеженій розкопаними курганами, які добре помітні і дотепер, могло існувати близько 30 – 40 насипів.

Співставляючи діаметри окремих розкопаних курганів, зафіксованих на плані 2003 р. та діаметри курганів, зазначені у книзі Д.І. Бліфельда, можна спробувати отожнити залишки курганів на плані з курганами, описаними у книзі.

Таблиця № 6

№ за книгою Д.І.Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	Примітки
123	XXVI – 7 р. Смолічев	Діаметр 16 м
124	XXVII – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,6 м
125	XXVII – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,1 м
126	XXIX – 1927 р. Смолічев	Діаметр 7,6 м півкруглий
127	XXX – 1927 р. Смолічев	Діаметр 7,2 м
128	XXXI – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,2 м півкруглий
129	XXXII – 1927 р. Смолічев	Діаметр 6,8 м
130	XXXIII – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,3 м залишки будівлі
131	XXXIV – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,2 м залишки будівлі
132	XXXV – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8 м
133	XLII – 1927 р. Смолічев	Діаметр 8,2 м
Не увійшло до книги № 158	2000 р. розкоп 1 ур. Узвіз	Діаметр 6 м
Не увійшло до книги № 159	2000 р. розкоп 2 ур. Узвіз	Діаметр 4 м
Не увійшло до книги № 162	2003 р. розкоп 3 ур. Узвіз	Діаметр 4 м
Не увійшло до книги № 163	2003 р. розкоп 4 ур. Узвіз	Діаметр 6 м

Таким чином, на відміну від I – III груп могильника, в яких кургани описані згідно з їх місцем розташування (з півночі на південь), в описі IV групи цей принцип не дотримується. Не маючи змоги (через відсутність у П.І. Смолічева прив'язок окремих курганів один до одного) з'ясувати місце розташування кожного конкретного кургану, Д.І. Бліфельд механічно переніс нумерацію П.І. Смолічева до своєї книги (кургани описані послідовно, за порядковими номерами їх дослідження).

Ф.О. Андрощук, розглядаючи камерні поховання Шестовицького могильника, жвав таблицю, до якої внесені дані курганів №№ 123, 124, 126, 127(1), 127(2), що відносяться до IV курганної групи. Вказані у книзі Д.І. Бліфельда розміри досліджених могильних ям є наслідком того, що могильні ями потрапили до заповнення споруд та м попереднього часу, і в жодному випадку не можуть розглядатися як камерні поховання.

П'ята курганна група. Знаходилася за 1,6 км від городища та за 0,3 – 0,4 км від найближчої ділянки посаду в глибині тераси р. Десни на західній околиці села, біля юлодого лісу в ур. Защита або Лиса гора. Місцезроташування її в книзі описане, але а план групане нанесена. До V групи на плані П.І. Смолічева можна віднести 2 чи 3 насипи, зображені на захід від південної частини села, між дорогами на хутір Якубівку а с. Слабин. Єдиний курган, який більш-менш точно може бути нанесений на план – є досліджене 1947 р. І.І. Ляпушкіним тілоспалення на стороні, виявлене за 150 м від раю тераси.

Під час обстеження ур. Узвіз 1998 р. зафіксовано наявність кальцинованих кісток в різних частинах кар'єру. Знахідки І.І. Ляпушкіна у книзі Д.І. Бліфельда віднесені до V групи курганів, але на місцевості вони розташовані ближче до IV групи. Це пояснюється спільним датуванням знахідок 1947 р. та матеріалів V групи курганів. Найближча до тераси знахідка кургану з тілоспаленням дозволяє зрозуміти, де починався могильник X ст. і де знаходилися кургани, що довгий час були помітні візуально. Таким чином, курганний могильник X ст. в районі дороги з с. Слабин в с. Шестовицю на терасі р. Десни починався в ур. Узвіз за 150 м від краю тераси і йшов у північному та північно-східному напрямках ще мінімум на 400 м вглиб тераси. Наявність кальцинованих кісток від зруйнованих поховань в кар'єрі, розташованому на схід від дороги, дозволяє зазначити не тільки його довжину, а й висловити припущення про його значну ширину.

Таблиця № 7

Таблиця курганів X – початку XI ст. на терасі р. Десни

№ за книгою Д.І.Бліфельда	№ за польовими дослідженнями	Курганна група №
134	XL – 1927 р., Смолічев	V група
135	XLI – 1927 р., Смолічев	V група
136	XXXVII – 1927 р., Смолічев	V група
137	XXXVIII – 1927 р., Смолічев	V група
138	XXXIX – 1927 р., Смолічев	V група
139	13 – 1957 р., Бліфельд	V група
140	23 – 1956 р., Бліфельд	V група
141	3 ? – 1957 р., Бліфельд	V група
142	42 – 1957 р., Бліфельд	V група
143	1947 р., Ляпушкін	V група
144	XI – 1925 р., Смолічев	VI група
145	XII – 1925 р., Смолічев	VI група
146	Випадкові знахідки 1925 р.	VI група
147	Випадкові знахідки 1919 р.	VI група
Не увійшло до книги 148	Випадкові знахідки 1870-х р.	Скоріш за все, на терасі
Не увійшло до книги 149	Випадкові знахідки початку XX ст.	Скоріш за все, на терасі
Не увійшло до книги 150	7 – 1946 р., Станкевич	Біля кладовища села
Не увійшло до книги 153	1 – 1980 р., Шекун	VI група
Не увійшло до книги 156	1984 р., розкоп XXVI Коваленко	VI група
Не увійшло до книги 157	1999 р., розкоп 5	VI група
Не увійшло до книги 160	2001 р., розкоп 8	VI група
Не увійшло до книги 161	2003 р., розкоп 9	VI група

Шоста курганна група. За Д.І. Бліфельдом, ця група містилася у південній частині села (перша половина XX ст.), поблизу мису Коровель. Зазначено 20 курганів, нарахованих П.І. Смолічевим і вказано, що їх насипи розсунулися в напрямку схилу гори. Таким чином, за Д.І. Бліфельдом, VI курганна група була розташована лише вздовж краю тераси. За П.І. Смолічевим, на терасі існував великий за розмірами могильник, від якого залишилися окремі насипи та групи³⁴. О.О. Попко у звіті за 1947 р. вказує на існування групи з 7 насипів, розташованої на території села в ур. Липівка.

В ур. Верепейки, біля дороги на Киїнку знаходилася ще одна група. Наступна група зазначена неподалік від школи (біля кладовища) мала 7 насипів на захід від них було помітно ще кілька розораних курганів³⁵. Про групу біля школи зазначено, що два кургани розкопані (один – 1946 р. Я.В. Станкевич; другий, на думку О.О. Попка, – розкопаний 1947 р. експедицією ІА АН УРСР).

Д.І. Бліфельд, зважаючи на існування в центрі села, ще одного давньоруського городища, свідомо не вніс курган № 7, розкопаний 1946 р. Я.В. Станкевич, до компле-

ксу пам'яток в ур. Коровель. Але, як показали роботи 2003 р., городище в ур. Городище (центральна частина села) виникло не раніше XII – XIII ст.

До VI групи відносяться залишки поховань, досліджених 1980, 1984, 1999, 2001 та 2002 рр. При цьому курган 1980 р. відстоїть від поховань 1984 – 2002 рр. на 0,9 км.

П.І. Смолічев бачив залишки курганного поля, де зустрічалися групи до 20 насипів – як, наприклад, навколо садиби Є. Міха³⁶. Окремі кургани та групи на терасі залишалися там, де діяльність людини була не такою активною – територія кладовища, вигону за межами садиб, край тераси і т. ін. Місця активної господарської діяльності – подвір'я та городи селян, позначаються випадковими знахідками з курганів – меч з кургану 148, горщики з кургану 149, вістря списа – випадкова знахідка XX ст. Знищення лісу в ур. Колодливо та Дуброва (I – III курганні групи) розпочалося після 1919 р.³⁷, тому знахідки кінця XIX – початку XX ст. могли походити тільки з курганів, розташованих на терасі р. Десни – з території села. З господарською діяльністю селян пов'язані і речі, описані у книзі Д.І. Бліфельда як матеріали курганів 146, 147.

Слід визнати, що курганні поховання з'являються на північній межі посаду і йдуть навколо нього широкою (щонайменше 0,4 – 0,9 км) смугою, охоплюючи посад з півночі. Кургани починалися від східного краю тераси і майже доходили до західного. На північ від курганного поля вздовж дороги на Чернігів знаходилися окремі групи курганів X ст. Таким чином, найближчий курган на терасі зафіксований за 0,8 км від городища. Найдальшим з розкопаних курганів X ст. є курган № 7 1946 р. – за 4,3 км від городища Коровель та 2,7 км від краю посаду (Рис. 4).

Особливості розташування пам'ятки в ур. Коровель (на довгому, витягнутому в заплаву р. Десни місці) обмежували можливості близького розміщення курганів. Пошуки вільного місця для кладовищ X ст. призвели до появи груп на підвищеннях в заплаві р. Десни, на відстані 1 – 1,3 км (I група), 1,3 – 1,5 км (II група), 1,6 км (III група) та поширенню могильника в бік Чернігова.

Один із двох досліджених у VI групі курганів № 145 (к. XII 1925 р.) мав під насипом камеру, що прорізала поховання за обрядом кремації³⁸. Цей зафіксований факт вказує на високу щільність розташування курганів та обмеженість території для поховань на терасі р. Десни.

Знаючи структуру могильника та терасі, його площу та середню щільність на одиницю площі (вираховується за планом I курганної групи) можна скласти уявлення про дійсну чисельність курганів X – початку XI ст. навколо ур. Коровель.

1. Андрощук Ф.А. О первой археологической находке из Шестовицы // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. / Збірка наукових праць. – К., 2004. – С. 3 – 7.
2. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 11.
3. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 11, 12.
4. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии: Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 19.
5. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. / Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 94.
6. План П.І.Смолічева, опублікований у книзі Андрощука Ф.О. “Нормани і слов'яни у Подесенні”. – К., 1999. – С. 29 та у статті Хамайко Н.В. “Дуалізм поселенської структури Шестовицького комплексу” // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. / Збірка наукових праць. – К., 2004. – С. 296.
7. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – 1962. – С. 6 – 29.
8. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3 – С. 285 – 306.
9. Попко О.О. Археологические памятники в районе Чернигова // НА ИА НАНУ. – 1947/20. – 5 – 6.

10. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР-1948 р. // НА ІА НАН України. – 1948/11; Бліфельд Д.І. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1956 г. // НА ІА НАН України. – 1956/12а; Бліфельд Д.І. Отчет про археологические исследования в с. Шестовица в 1957 г. // НА ІА НАН України. – 1957/14; Бліфельд Д.І. Отчет об археологических исследованиях Шестовицкого могильника в 1958 г. // НА ІА НАН України. – 1958/12.
11. План, опублікований у книзі Андрощука Ф.О. “Нормани і слов’яни”... – С. 56.
12. Бліфельд Д.І. Давньоруське... – С. 6, 7.
13. Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. – 1999. – № 1. – С. 33 – 43.
14. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 91 – 97.
15. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 322.
16. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. – М., 1985. – С. 288.
17. Коваленко В.П., Моця О.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. – Т. III. Охранные работы на посаде в 1984 г. // НА ІА НАНУ. – 1984/183. – С. 13 – 15.
18. Скороход В. Про деякі особливості розташування IV– VI курганних груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. V Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей. – Чернігів, 2006. – С. 151.
19. Коваленко В., Моця А., Ситий Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 60.
20. Хамайко Н.В. Дуалізм... – С. 297.
21. Там само.
22. Андрощук Ф.О. Слов’яни... – С. 56.
23. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР-1948 р. // НА ІА НАН України. – 1948/11. – С. 23 – 43.
24. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження... – С. 91.
25. Там само. – С. 88.
26. Андрощук Ф.О., Беляева С.О., Блажевич Н.В., Якубов В.М. Старожитності Шестовиці. – К., 1996. – 31 с.
27. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи... – С. 93.
28. Коваленко В.П., Моця О.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шесовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. – Т. III. Охранные работы на посаде в 1984 г. // НА ІА НАНУ. – 1984/174. – С. 18.
29. Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. – М., 1985. – С. 288.
30. Андрощук Ф.О. Слов’яни... – С. 93.
31. Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження... – С. 89.
32. Бліфельд Д.І. Давньоруське... – С. 182.
33. Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР-1948 р. // НА ІА НАН України. – 1948/11. – С. 44.
34. Смолічев П. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. I Праці істориком краєзнавчої секції. – Чернігів 1931. – С. 56.
35. Попко О.О. Археологические памятники в районе Чернигова // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – С. 5 – 6.
36. Андрощук Ф.О. Слов’яни... – С. 93.
37. Там само.
38. Михайлов К.А. Древнерусские камерные погребения и Гнездово // Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника. – М., 2001. Труды ГИМ. – Вып. 124 – С. 165.

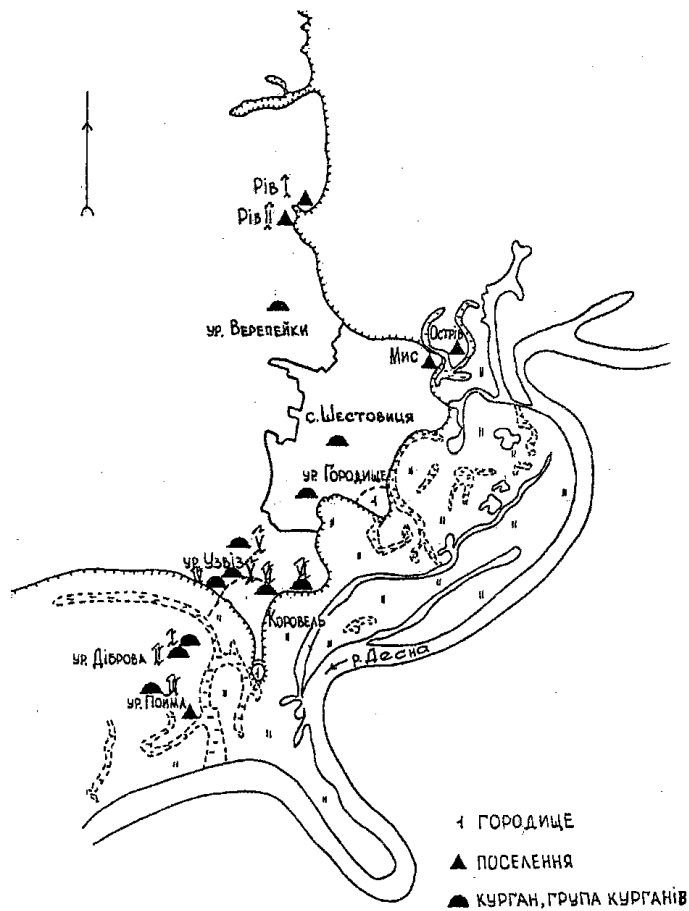

Рис. 1. Ситуаційний план ур. Коровель в с. Шестовиця

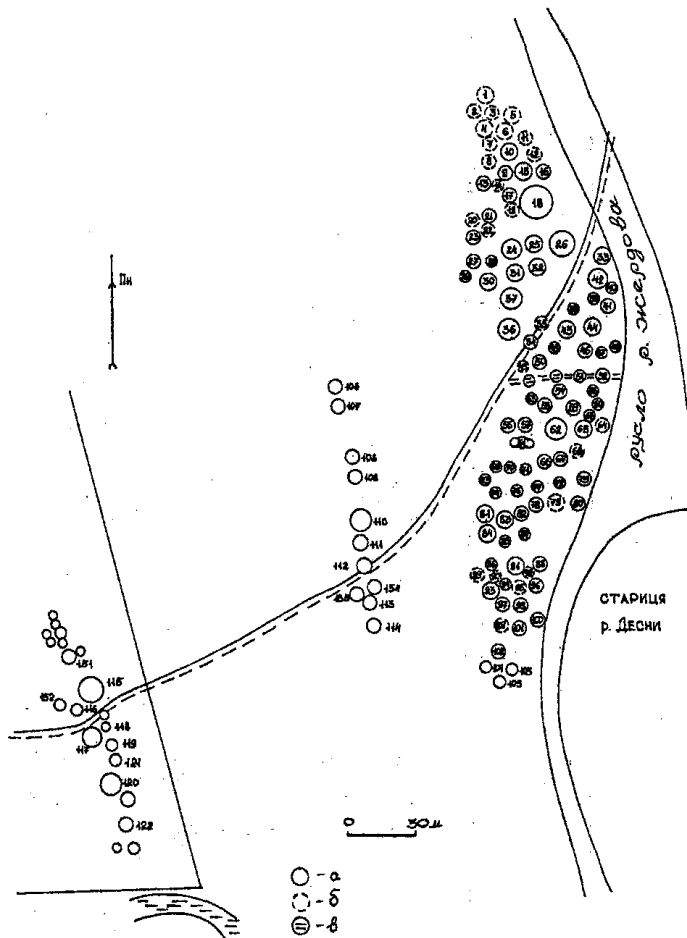

Рис. 2. План I – III груп в ур. Колодливо та ур. Діброва.
 а – курган на плані 1948 р.;
 б – ймовірне місце розташування кургану;
 в – некопані кургани, пошкоджені канавою.

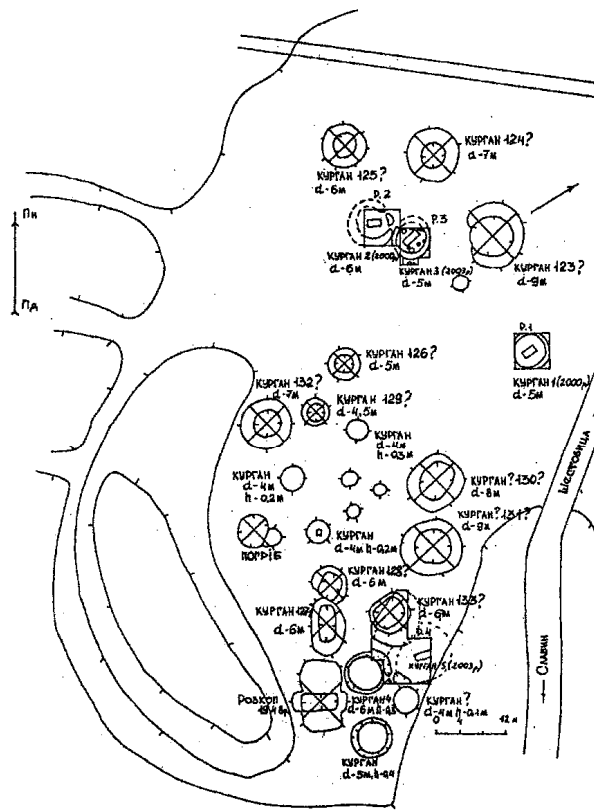

Рис. 3. План залишків IV курганної групи в ур. Узвіз

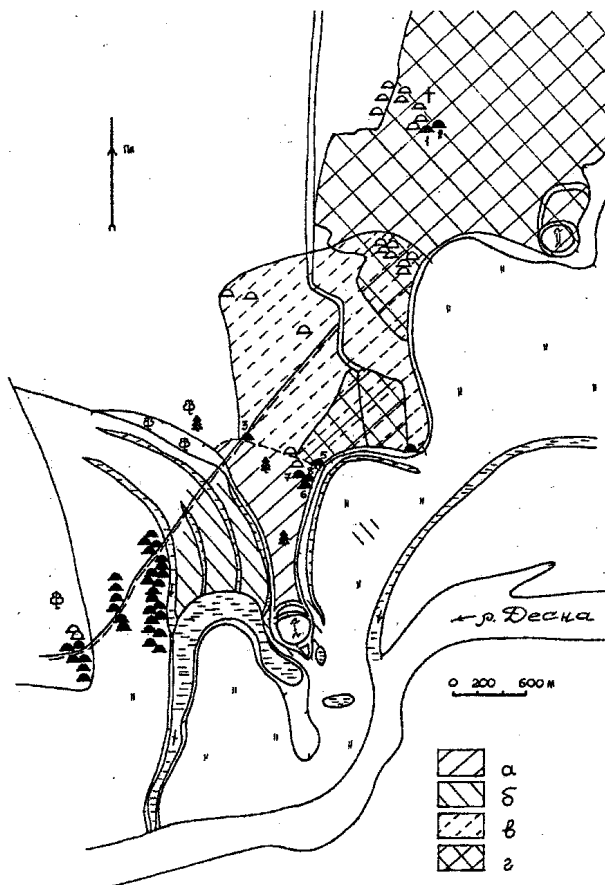

Рис. 4. Зведені результати розташування курганів на терасі р. Десни в с. Шестовиця:

- а – територія посаду; б – територія подолу;
- в – ймовірна територія курганного поля;
- г – територія під сучасною забудовою;
- І – городище в ур. Коровень; ІІ – городище в ур. Городище.